

จังหวัดสุรินทร์

๑. สมัยก่อนกรุงศรีอยุธยา

สภาพและความเป็นมาในทางประวัติศาสตร์ของจังหวัดสุรินทร์ไม่มีปรากฏเป็นหลักฐาน เอกสารอันแน่นอน เพียงแต่ได้มีการจดบันทึกไว้เพียงสังเขป ซึ่งส่วนมากได้มาจากคำบอกเล่าของผู้มีอายุและเล่าต่อๆ กันมา จึงเอาความแน่นอนไม่ได้ แต่จากการสันนิษฐานของนักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีได้สันนิษฐานว่า พื้นที่ซึ่งเป็นภาคอีสานในปัจจุบันเคยเป็นที่อยู่ของพวกละว้าและลาว มีแคว้นอันเป็นเขตปกครองเรียกว่า “อาณาจักรฟูนัน”^๑

เมื่อนับย้อนถอยหลังเป็นระยะเวลาประมาณ ๒,๐๐๐ ปี สมัยที่ละว้ามีอำนาจปกครองอาณาจักรฟูนันนั้น คงจะได้สร้างเมืองสุรินทร์ขึ้นและต่อมาเมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๑๐๐ พวกละว้าเสื่อมอำนาจลง ขอมเข้ามามีอำนาจแทนและตั้งอาณาจักรเจนละ หรืออีสานปุระ ส่วนพวกละว้าก็ถอยร่นไปทางทิศเหนือ ปล่อยให้พื้นที่รกร้างว่างเปล่าลงเป็นจำนวนมาก จังหวัดสุรินทร์ก็คงจะทิ้งไว้เป็นที่รกร้างว่างเปล่าและเป็นป่าดงอยู่ เมื่อขอมแผ่อิทธิพลและมีอำนาจครอบครองดินแดนเดิมของละว้าแล้ว ขอมได้แบ่งการปกครองออกเป็น ๓ ภาค โดยตั้งเมืองศูนย์กลางการปกครองบังคับบัญชาขึ้น ๓ เมือง คือ เมืองละโว้ (ลพบุรี) เมืองพิมาย (อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา) และเมืองสกลนคร แต่ละเมืองมีฐานะเป็นเมืองประเทศราชเท่าเทียมกันและปกครองบังคับบัญชาขึ้นตรงต่อนครวัด อันเป็นราชธานีของขอม ซึ่งอยู่ในดินแดนเขมร

สมัยที่ขอมมีอำนาจนั้น เมืองสุรินทร์อาจเป็นดินแดนแห่งหนึ่งที่อยู่ในเส้นทางไปมาของขอมระหว่างเขาพระวิหาร เขาพนมรุ้ง กับนครวัด นครธม ก็ได้ จึงปรากฏว่าได้มีการสร้างปราสาทหินขนาดเล็ก จำนวนอายุประมาณ ๑,๑๐๐ ปีเศษ เรียงรายอยู่ท้องที่อำเภอต่างๆ ตามชายแดนในท้องที่จังหวัดสุรินทร์ ศรีสะเกษ และบุรีรัมย์ โดยเฉพาะในท้องที่อำเภอกาบเชิง จังหวัดสุรินทร์ มีปราสาทอยู่

^๑ อาณาจักรฟูนัน จดหมายเหตุจีนเรียกประเทศเขมรโบราณว่า ฟูนัน ภาคกลางและภาคอีสานของไทย ก็เป็นอาณาจักรฟูนัน ชนชาติในประเทศเขมรก็เรียกว่าชาวฟูนัน ซึ่งเป็นพวกตระกูลมอญ-เขมร ได้แก่ ละว้า ที่สืบเชื้อสายมาเป็นเขมรโบราณ พ.ศ. ๑๐๙๓ แคว้นเจนละบยกเมืองขึ้นต่อกบฏ เจ้าจิตรเสน ซึ่งเอากรุงโตมู (ศมภู) ได้เป็นกษัตริย์มีพระนามว่า พระเจ้ามเหศวรมัน เรียกชื่อประเทศใหม่ว่า เจนละ พ.ศ. ๑๒๐๙ - ๑๓๔๕ อาณาจักรเจนละเกิดแตกกันเป็นสองประเทศ ทางแผ่นดินสูงตอนเหนือ ได้แก่ ภาคอีสาน และประเทศลาว เรียกว่า เจนละบก ทางแผ่นดินต่ำตอนใต้ ได้แก่ ประเทศเขมร จรดชายทะเล เรียกว่า เจนละน้ำ คล้ายกับคำที่ชาวสุรินทร์พูดว่า เขมร์กรอม เขมร์เลอร์ (เขมรต่ำ-เขมรสูง) คำว่า กรอม แปลว่า ต่ำ ใต้ ล่าง และเรียกชาวเขมรที่อยู่ในประเทศเขมรว่า เขมร์กรอม มาจนถึงปัจจุบันนี้ หลักการกลายของเสียงกรอมก็คงเป็นคำเดียวกับขอม ก็คือ เขมร สรุปว่า ภาคอีสานเคยเรียกว่าอาณาจักรเจนละบก เป็นอาณาจักรเขมรโบราณบางหัวเมืองคงรวมกับอาณาจักรเขมรตลอดสมัยกรุงสุโขทัย เช่น ในวงมณฑลอุดร นครราชสีมา จันทบุรี จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น ไทยได้รับเขมรที่ได้นครหลวง (นครธม) เขมรเป็นเมืองขึ้นของไทยตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๙๕ ได้ขยายอาณาเขตไปทางตะวันออกได้ดินแดนนครราชสีมา และจันทบุรีไว้เป็นราชอาณาจักรเข้าใจว่าเมืองสุรินทร์และหัวเมืองแถบนี้รวมอยู่ในเขตราชาอาณาจักรมาตั้งแต่ครั้งนั้น (จากหนังสือเรื่องแหลมอินโดจีน สมัยโบราณของเสฐียรโกเศศ ไทยในแหลมทองของ พ.อ.หลวงรณสิทธิพิชัย ประวัติศาสตร์ไทยกับเขมร ของสิริ เปรมาจิตต์ หลักไทยของขุนวิจิตรมาตรา สยามกับสุวรรณภูมิ ของหลวงวิจิตรวาทการ แบบเรียนประวัติศาสตร์สยาม ของหลวงชุนท์กสิกรและคณะ

ริมเขาพนมดงแทรก หรือดงรัก เรียกว่าช่องตาเมื่อน มีปราสาทตาเมือนโต้ง (ปราสาทตาเมือนเล็ก) ปราสาทตาเมือนธม (ปราสาทตาเมือนใหญ่) มีวิหาร ระเบียงคด สระน้ำเรียงรายอยู่รอบๆ บริเวณปราสาท นอกจากปราสาทเหล่านี้ก็มีปราสาทอื่นๆ อีกประมาณ ๒๕ แห่ง อยู่ตามท้องที่อำเภอต่างๆ ในเขตจังหวัดสุรินทร์ ซึ่งสันนิษฐานว่าขอมสร้างขึ้นเพื่อเป็นที่พักพล และประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ระหว่างเดินทางจากนครวัด นครธม ข้ามเทือกเขาพนมดงแทรก หรือดงรัก มาสู่เมืองศูนย์กลางการปกครองทั้ง ๓ เมืองดังกล่าวมาแล้ว และขอมคงยึดถือเอาเมืองสุรินทร์เป็นเมืองหน้าด่านใหญ่ เพราะขอมมีราชธานีอยู่ทางด้านใต้ของเทือกเขาใหญ่ คือ เขาพนมดงแทรก หรือดงรัก เมืองสุรินทร์คงเป็นที่เหมาะสมที่จะเป็นเมืองหน้าด่านใหญ่ เมื่อข้ามเทือกเขามาสู่ที่ราบทางทิศเหนือเพื่อไปยังเมืองศูนย์กลางคือเมืองละโว้ เมืองพิมาย และเมืองสกลนคร เพราะเมืองสุรินทร์นั้นมีการกำแพงดินและคูเมืองล้อมรอบ ๒ ชั้น เหมาะสมที่จะสร้างค่ายคูประตูหอรบเพื่อป้องกันการรุกรานของข้าศึกเป็นอย่างดี นอกจากนี้ยังมีเมืองหน้าด่านรองๆ ลงไปอีก เช่น บ้านเมืองลิ้ง (อยู่ในเขตอำเภอจอมพระปัจจุบัน) บ้านประปิต อยู่ในเขตตำบลเขวาสินรินทร์ บ้านแสงพัน เขตตำบลแกใหญ่ บ้านสลักไผ่ อำเภอเมืองสุรินทร์ ในปัจจุบันทั้ง ๔ แห่งนี้ปรากฏร่องรอยเช่นซากกำแพงเมืองเก่าให้เห็นอยู่ ส่วนที่ยังมีสภาพสมบูรณ์กว่าแห่งอื่น คือ บ้านประปิต ตำบลเขวาสินรินทร์ ซึ่งมีกำแพงดินและคูเมือง ๒ ชั้น ให้เห็นอยู่จนปัจจุบัน

จากเมืองสุรินทร์ไปยังเมืองหน้าด่านเล็กๆ เหล่านี้แต่ก่อนเคยมีถนนดินพูนสูงประมาณ ๑ เมตร กว้างประมาณ ๑๒ เมตร ทอดออกจากกำแพงเมืองสุรินทร์ไปยังเมืองหน้าด่านเล็กดังกล่าวแล้วทุกแห่ง แต่ปัจจุบันสภาพถนนเหล่านี้ได้เปลี่ยนแปลงไปหมดแล้ว

๒. สมัยกรุงศรีอยุธยา

เมื่อขอมเสื่อมอำนาจลง ไทยก็เริ่มมีอำนาจและเข้าครอบครองดินแดนเหล่านี้ และได้มีการอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่ทางแถบตะวันออกเฉียงเหนือของจังหวัดสุรินทร์ และในสมัยที่ขอมหมดอำนาจลงนั้น จังหวัดสุรินทร์คงมีสภาพเป็นป่าดงอยู่หนาแน่น เสมือนหนึ่งเป็นดินแดนหลงสำรวจ เพราะแม้แต่ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นหรือตอนกลาง ก็ได้มีการบันทึกกล่าวถึงเมืองสุรินทร์แต่อย่างใด เพิ่งจะได้มีการรู้จักเมืองสุรินทร์ในสมัยปลายกรุงศรีอยุธยาในระยะเริ่มแรกของการตั้งเมือง ซึ่งปรากฏตามหลักฐานพงศาวดารเมืองสุรินทร์ ดังต่อไปนี้

ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ราชอาณาจักรไทยมีอาณาเขตกว้างขวางมาก ชาวไทยพื้นเมืองกลุ่มหนึ่งซึ่งเรียกตัวเองว่า “ส่วย” “กวย” หรือ “กูย” ที่อาศัยในแถบเมืองอัตปือแสนแป (แสนแป) ในแคว้นจำปาศักดิ์ ซึ่งขณะนั้นเป็นดินแดนของราชอาณาจักรไทยโดยสมบูรณ์ (เพิ่งเสียให้ฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ หรือ ร.ศ. ๑๑๒) พวกเขาที่มีความรู้ความสามารถในการจับช้างป่ามาเลี้ยงไว้ใช้งาน ตลอดจนการจับสัตว์ป่านานาชนิด ได้พากันอพยพข้ามลำน้ำโขงมาสู่ฝั่งขวา เมื่อ พ.ศ. ๒๒๖๐ โดยแยกกันหลายพวกด้วยกัน แต่ละพวกมีหัวหน้าควบคุมมา และมาตั้งหลักฐาน ดังนี้

พวกที่ ๑ มาตั้งหลักฐานที่บ้านเมืองที่ (บ้านเมืองที่ ตำบลเมืองที่ อำเภอเมืองสุรินทร์) หัวหน้าชื่อ “เซียงปุม”

พวกที่ ๒ มาตั้งหลักฐานที่บ้านกุดหวาย หรือเมืองเตา (อำเภอรัตนบุรีปัจจุบัน) หัวหน้าชื่อ “เซียงสี” หรือ “ตากะอาม”

พวกที่ ๓ มาตั้งหลักฐานที่บ้านเมืองลิ่ง (เขตอำเภอจอมพระปัจจุบัน) หัวหน้าชื่อ “เชียงสง”
พวกที่ ๔ มาตั้งหลักฐานที่บ้านโคกลำดวน (เขตอำเภอขุนขันธ์ จังหวัดศรีสะเกษ) หัวหน้าชื่อ
“ตากะจะ” และ “เชียงขัน”

พวกที่ ๕ มาตั้งหลักฐานที่บ้านอจจะปะนึ่ง หรือโคกอจจะ (เขตอำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์)
หัวหน้าชื่อ “เชียงมะ”

พวกที่ ๖ มาตั้งหลักฐานที่บ้านกุดปะไท (บ้านจารพัต อำเภอศีขรภูมิปัจจุบัน) หัวหน้าชื่อ
“เชียงไชย”

ล. พ.ศ. ๒๓๐๒ ในรัชกาลของสมเด็จพระบรมราชาที่ ๓ พระที่นั่งสุริยามรินทร์ ครองกรุงศรี
อยุธยาราชธานี ช้างเผือกแตกโรงออกจากเมืองหลวงเข้าไปทางทิศตะวันออก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
พระที่นั่งสุริยามรินทร์ โปรดให้สองพี่น้องเป็นหัวหน้ากับไพร่พล ๓๐ นายออกติดตาม เมื่อสองพี่น้อง
กับไพร่พลติดตามมาถึงเมืองพิมายทราบจากเจ้าเมืองพิมายว่า ในดงริมเขามีสวดยซึ่งชำนานูในการ
จับช้างและเลี้ยงช้างอยู่ หากไปสืบหาจากพวกสวดยเหล่านี้คงจะทราบเรื่อง สองพี่น้องกับไพร่พลจึงได้
ติดตามไปพบเชียงสี หรือตากะอามที่บ้านกุดหวาย (อำเภอรัตนบุรีปัจจุบัน) เชียงสีจึงได้พาสองพี่น้อง
กับไพร่พลไปหาเชียงสงที่บ้านเมืองลิ่ง ไปหาเชียงปุมที่บ้านเมืองที่ ไปหาเชียงไชยที่บ้านกุดปะไท ไป
หาตากะจะและเชียงขันที่บ้านโคกลำดวน และไปหาเชียงมะที่บ้านอจจะปะนึ่ง

เชียงมะได้เล่าบอกกับสองพี่น้องว่า ได้เคยเห็นช้างเผือกเชือกหนึ่งมีเครื่องประดับทั้งาทั้ง
สองข้าง ได้พาโขลงช้างป่ามาลงเล่นน้ำที่หนองโซกตอนบ่ายๆ ทุกวัน เมื่อได้ทราบเช่นนั้นสองพี่น้องจึง
ได้พาหัวหน้าหมู่บ้านเหล่านั้นไปขึ้นต้นไม้ริมหนองโซกคอยดู ครั้นถึงตอนบ่ายก็เห็นโขลงช้างป่า
ประมาณ ๕๐ - ๖๐ เชือก เดินห้อมล้อมช้างเผือกออกจากชายป่าลงเล่นน้ำในหนอง สมจริงดังที่เชียงมะ
บอกกล่าว สองพี่น้องจึงใช้พิธีกรรมทางศาสนาจับช้างเผือกได้แล้ว สองพี่น้องกับไพร่พลโดยมี
หัวหน้าบ้านป่าดง คือ เชียงปุม เชียงสี หรือตากะอาม เชียงมะ เชียงไชย ตากะจะ และเชียงขัน ได้ร่วม
เดินทางไปส่งด้วย สองพี่น้องได้ทราบเหตุถึงการที่เชียงปุมกับพวกได้ช่วยเหลือติดตามช้างเผือกได้คืน
มาและนำมาส่งถึงกรุงศรีอยุธยาด้วย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระที่นั่งสุริยามรินทร์จึงได้ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้

๑. เชียงปุม	หัวหน้าหมู่บ้านเมืองที่	เป็นหลวงสุรินทรภักดี
๒. ตากะจะ	หัวหน้าหมู่บ้านโคกลำดวน	เป็นหลวงแก้วสุวรรณ
๓. เชียงขัน	อยู่รวมกันกับตากะจะ	เป็นหลวงปราบ
๔. เชียงมะ	หัวหน้าหมู่บ้านอจจะปะนึ่ง	เป็นหลวงเพชร
๕. เชียงสี	หัวหน้าหมู่บ้านกุดหวาย	เป็นหลวงศรีนครเตา
๖. เชียงไชย	หัวหน้าหมู่บ้านกุดปะไท	เป็นขุนไชยสุริยงศ์

พร้อมทั้งพระราชทานตราตั้งและโปรดเกล้าฯ ให้ปกครองหมู่บ้านเดิมขึ้นตรงต่อเมืองพิมาย
หลวงสุรินทรภักดีกับพวก ได้พากันเดินทางกลับภูมิลำเนาเดิมและได้ปกครองหมู่บ้านเดิม
ตามที่ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ตลอดมา

พ.ศ. ๒๓๐๖ หลวงสุรินทรภักดี (เชียงใหม่) ได้ขอให้เจ้าเมืองพิมายกราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาตย้ายจากหมู่บ้านเมืองที่ไปตั้งอยู่ที่บ้านคุปะทาย หรือบ้านปะทายสมันต์ เพราะบ้านเมืองที่เป็นหมู่บ้านเล็กไม่เหมาะสม ส่วนบ้านคุปะทายหรือปะทายสมันต์ (เมืองสุรินทร์ในปัจจุบัน) เป็นหมู่บ้านที่กว้างใหญ่มีกำแพงค่ายคูล้อมรอบถึง ๒ ชั้น เป็นชัยภูมิเหมาะสมที่จะป้องกันและต่อต้านศัตรูที่มารุกรานได้เป็นอย่างดี ประกอบทั้งเป็นแหล่งที่เหมาะสมในการอยู่อาศัย มีน้ำทำอุตสาหกรรม ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระที่นั่งสุริยามรินทร์ก็ได้ทรงอนุญาตให้ย้ายได้ หลวงสุรินทรภักดีจึงได้อพยพราษฎรบางส่วนไปอยู่ที่บ้านคุปะทาย ส่วนญาติพี่น้องชื่อ เชียงปัด เชียงเกตุ เชียงพัน นางสะดา นางแล และราษฎรส่วนหนึ่งคงอยู่ ณ หมู่บ้านเมืองที่ตามเดิม

ระหว่างที่อยู่บ้านเมืองที่ หลวงสุรินทรภักดี (เชียงใหม่) ร่วมกับญาติตั้งกล่าวพากันสร้างเจดีย์ ๓ ยอด สูง ๑๘ ศอก และสร้างโบสถ์พร้อมพระปฏิมา หน้าตักกว้าง ๔ ศอก ซึ่งปรากฏอยู่ที่วัดเมืองที่มาจนถึงปัจจุบันนี้

เมื่อย้ายถิ่นฐานจากบ้านเมืองที่ไปอยู่ที่บ้านคุปะทายแล้ว หัวหน้าหมู่บ้านทั้ง ๕ จึงได้พากันไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ณ กรุงศรีอยุธยา โดยนำสิ่งของไปทูลเกล้าฯ ถวาย คือ ช้าง ม้า แกะสน ยางสน ปีกนก นอระมด (นอแรด) งาช้าง ขี้ผึ้ง น้ำมัน เป็นการส่งส่วยตามราชประเพณี เพราะฉะนั้นบรรพบุรุษของชาวสุรินทร์จะได้อพยพมาตั้งถิ่นฐานอยู่ในดินแดนอันเป็นป่าดงดิบส่วนนี้ โดยตั้งหลักแหล่งทำมาหากินอยู่อย่างมั่นคงก็ตาม แต่ก็ยังไม่เป็นที่รู้จักของกรุงศรีอยุธยา ยังคงถือว่าเป็นกลุ่มชนที่อยู่ในป่าดงในราชอาณาจักรเท่านั้น ซึ่งกรุงศรีอยุธยาเริ่มรู้จักก็โดยหัวหน้าหมู่บ้านได้ช่วยเหลือจับช้างเผือกคืนกรุงศรีอยุธยา และเมื่อหัวหน้าหมู่บ้านได้นำของไปทูลเกล้าฯ ถวายแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระที่นั่งสุริยามรินทร์จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งบรรดาศักดิ์ให้หัวหน้าหมู่บ้านสูงขึ้น ดังนี้

๑. หลวงสุรินทรภักดี (เชียงใหม่) เป็น พระสุรินทรภักดีศรีณรงค์จางวาง ยกบ้านคุปะทาย เป็น “เมืองปะทายสมันต์” ให้พระสุรินทรภักดีศรีณรงค์จางวางเป็นเจ้าเมืองปกครอง

๒. หลวงเพชร (เชียงใหม่) เป็น พระสังฆบุรีศรีนครอัจจะ ยกบ้านอัจจะปะนึ่ง หรือบ้านดงยาง เป็น “เมืองสังฆะ” ให้พระสังฆบุรีศรีนครอัจจะเป็นเจ้าเมืองปกครอง

๓. หลวงศรีนครเตา (เชียงใหม่ หรือตากะฮาม) เป็นพระศรีนครเตา ยกบ้านกุดหวาย เป็น “เมืองรัตนบุรี” ให้พระศรีนครเตาเป็นเจ้าเมืองปกครอง

๔. หลวงแก้วสุวรรณ (ตากะจะ) เป็น พระไกรภักดีศรีนครลำดวน ยกบ้านปราสาทสีเหลี่ยมดงลำดวน เป็น “เมืองขุขันธ์” ให้พระไกรภักดีศรีนครลำดวนเป็นเจ้าเมืองปกครอง

การปกครองบังคับบัญชาแบ่งเป็นหมวดหมู่ เป็นกอง มีนายกอง นายหมวด นายหมู่ บังคับบัญชาขึ้นตรงต่อเมืองพิมาย

หัวหน้าหมู่บ้านทั้งหมดก็เดินทางกลับและปกครองบ้านเมืองด้วยความสงบสุขตลอดมา

๓. สมัยกรุงธนบุรี (พ.ศ. ๒๓๑๐ - พ.ศ. ๒๓๒๕)

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า ใน พ.ศ. ๒๓๑๐ แล้ว สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พระเจ้าตากสินมหาราช ได้ทรงกอบกู้อิสรภาพและตั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี

พ.ศ. ๒๓๒๑ พระเจ้ากรุงธนบุรีได้โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช) กับเจ้าพระยาสุรสีห์ เป็นแม่ทัพยกขึ้นไปทางเมืองพิมาย แม่ทัพสั่งให้เจ้าเมืองพิมายแต่งข้าหลวงออกมาเกณฑ์กำลังเมืองปะทายสมันต์ เมืองขุขันธ์ เมืองสังฆะ เมืองรัตนบุรี เพื่อให้เป็นกองทัพยกทัพไปล้อมตีเมืองเวียงจันทน์ เมืองเวียงจันทน์ยอมแพ้ยอมขึ้นแก่กรุงไทย ต่อมาได้ไปตีเมืองจำปาศักดิ์ เจ้าเมืองจำปาศักดิ์ไม่ยอมต่อสู้เพราะมีกำลังทหารอ่อนแอ จึงยอมขึ้นต่อกรุงไทย กองทัพไทยจึงยกทัพกลับกรุงธนบุรี

พ.ศ. ๒๓๒๔ เมืองเขมรเกิดจลาจล สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช) กับเจ้าพระยาสุรสีห์ได้รับพระบรมราชโองการให้เป็นแม่ทัพ ยกกองทัพไปปราบปรามการจลาจลครั้งนี้ โดยเกณฑ์กำลังของเมืองปะทายสมันต์ เมืองขุขันธ์ และเมืองสังฆะ สมทบกับกองทัพหลวงด้วย การไปปราบปรามครั้งนี้กองทัพไทยเคลื่อนขบวนไปตีเมืองเสียมราฐ เมืองกำพงสวาย เมืองบรรทายเพชร เมืองบรรทายมาศ เมืองรุ่งดำแรย์ (ถ้ำช้าง) เมืองเหล่าน้อยอมแพ้อ่อนขึ้นเป็นข้าขอบขัณฑสีมา เสร็จแล้วก็ยกทัพกลับกรุงธนบุรี บ้านเมืองที่ตีได้ก็กวาดต้อนพลเมืองมาบ้าง บางพวกก็อพยพมาเอง ในโอกาสนี้ได้มีลาวบรายน เขมร ทางแขวงเมืองเสียมราฐ สะโตง กำพงสวาย บรรทายเพชร อพยพมาทางเมืองสุรินทร์ ออกญาแอกและนารอง พาบ่าวไพร่ขึ้นมาอยู่ที่บ้านนางรอง ออกญารินทร์เสนาหาจวงวาง ออกไกรแบ้น ออกญาตุม นางสาวตาม มาตไฉ บุตรีเจ้าเมืองบรรทายเพชร และพี่น้องบ่าวไพร่เมืองเสียมราฐได้พากันมาอยู่เมืองปะทายสมันต์ (เมืองสุรินทร์) เป็นจำนวนมาก บ้างก็แยกไปอยู่เมืองสังฆะ ไปอยู่บ้านกำพงสวาย (แขวงอำเภอกำแพงแสน) บ้าง ในโอกาสนี้เอง พระสุรินทรภักดี (เชียงปุม) เจ้าเมืองปะทายสมันต์ จึงจัดพิธีแต่งงานนางสาวตาม มาตไฉ บุตรีเจ้าเมืองบรรทายเพชรกับ หลานชายชื่อ “สุน” (นายสุนเป็นบุตรของนายดี ซึ่งเป็นบุตรชายคนแรกของพระสุรินทรภักดี (เชียงปุม)) เมื่อชาวเขมรทราบข่าว นางสาวตาม มาตไฉ ได้เป็นหลานสะใภ้ของพระสุรินทรภักดีก็พากันอพยพครอบครัวมาอยู่ด้วยเป็นจำนวนมากขึ้น ดังนั้นชาวบ้านคุปะทายหรือบ้านปะทายสมันต์ ซึ่งเป็นส่วยจึงปะปนกับเขมร และเพราะเหตุที่เขมรรุ่งเรืองมาก่อนความเป็นอยู่จึงผันแปรไปทางเขมร

เมื่อเสร็จศึกสงครามเมืองเวียงจันทน์และเมืองเขมรแล้ว สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงได้ปูนบำเหน็จให้แก่เจ้าเมืองปะทายสมันต์ เมืองขุขันธ์ และเมืองสังฆะ โดยเลื่อนบรรดาศักดิ์ให้เป็น “พระยา” ทั้ง ๓ เมือง

๔. สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (พ.ศ. ๒๓๒๕ - พ.ศ. ๒๓๕๒)

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติในปี พ.ศ. ๒๓๒๕ และตั้งกรุงเทพมหานครเป็นราชธานี

พ.ศ. ๒๓๒๗ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่อ “เมืองปะทายสมันต์” เป็น “เมืองสุรินทร์” ตามสร้อยบรรดาศักดิ์ของเจ้าเมืองตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา

ในการเปลี่ยนชื่อเมืองปะทายสมันต์เป็นเมืองสุรินทร์ครั้งนี้ได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าเมืองพิมาย แบ่งปันอาณาเขตให้เมืองสุรินทร์ ดังนี้

ทิศเหนือ

จดลำห้วยพลับพลา

ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ติดต่อกับแขวงเมืองรัตนบุรี ตั้งแต่แม่น้ำมูลถึงหลักหินตะวันออกบ้านโพนงอยถึงบ้านโคกหัวลาว และต่อไปยังบ้านโนนเปือย และตามคลองห้วยถึงบ้านนาดี บ้านสัจจันบรรจง ไปทางตะวันออกถึงห้วยทับทัน

ทิศตะวันออก

จดห้วยทับทัน

ทิศตะวันตก

ถึงลำห้วยตะโคงหรือชะโงก มีบ้านกก บ้านโคกสูง แงงทม สองชั้น และห้วยราช (ส่วนทางทิศใต้ไม่ได้บอกไว้ เพราะขณะนั้นเมืองเขมรบางส่วนได้อยู่ในความปกครองของไทย เช่น บ้านจกัลในเขตเขมรปัจจุบัน เคยเป็นอำเภोजกัลของไทย ขึ้นกับอำเภอสังขะ)

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๗ พระยาสุรินทรภักดีศรีณรงค์จางวาง (เชียงปุม) เจ้าเมืองสุรินทร์ถึงแก่กรรม

พระยาสุรินทรภักดีศรีณรงค์จางวาง (เชียงปุม) มีบุตร ๔ คน เป็นชาย ๒ คน ชื่อ นายดี (แต่ย) และนายมี (แมย) เป็นหญิง ๒ คน ชื่อ นางน้อย นางเงิน เมื่อพระยาสุรินทรภักดีศรีณรงค์จางวาง (เชียงปุม) ถึงแก่กรรม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ตั้งให้นายดี (แต่ย) บุตรชายคนโต เป็นพระสุรินทรภักดีศรีณรงค์จางวาง เจ้าเมืองสุรินทร์ต่อไป

ในปี พ.ศ. ๒๓๔๒ มีตราโปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์กำลังเมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ และเมืองขุขันธ์ เมืองละ ๑๐๐ รวม ๓๐๐ เข้ากองทัพยกไปตีกองทัพพม่า ซึ่งยกมาตั้งอยู่ในเขตแขวงเมืองนครเข็ญใหม่ แต่กองทัพไทยมีทันไปถึงพอได้ข่าวว่ากองทัพพม่าไปแล้ว ก็โปรดเกล้าฯ ให้ยกกองทัพกลับ และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนนามพระสุรินทรภักดีศรีณรงค์จางวาง (ดี) เป็น พระสุรินทรภักดีศรีไพทสมันต์

พ.ศ. ๒๓๕๐ ทรงพระราชดำริว่าเมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ และเมืองขุขันธ์ เป็นเมืองเคยตามเสด็จพระราชดำเนินในการพระราชสงครามหลายครั้ง มีความชอบมาก จึงโปรดเกล้าฯ ให้ทั้ง ๓ เมืองขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ เลยทีเดียว มีอำนาจชำระคดีได้เอง ไม่ต้องขึ้นต่อเมืองพิมายเหมือนแต่ก่อน

พ.ศ. ๒๓๕๑ พระสุรินทรภักดีศรีไพทสมันต์ (ดี) เจ้าเมืองสุรินทร์ถึงแก่กรรม จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ หลวงวิเศษราชา (มี หรือแมย) ผู้เป็นน้องชายเป็น พระสุรินทรภักดีศรีไพทสมันต์ เจ้าเมืองสุรินทร์สืบต่อไป

๕. สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. ๒๓๕๒ - พ.ศ. ๒๓๙๔)

พ.ศ. ๒๓๕๔ พระสุรินทรภักดีศรีไพทสมันต์ (มี) เจ้าเมืองสุรินทร์ถึงแก่กรรม จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้นายสุน บุตรพระสุรินทรภักดีศรีไพทสมันต์ (ดี) เป็น พระสุรินทรภักดีศรีไพทสมันต์ เจ้าเมืองสุรินทร์สืบต่อ

๖. สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๓๖๗ - พ.ศ. ๒๓๙๔)

ลำดับนั้น ตั้งแต่เขตแขวงเมืองจำปาศักดิ์ไปจนถึงเมืองเวียงจันทน์อยู่ในอำนาจอนุเวียงจันทน์กับเจ้าโย บุตรที่ครองเมืองจำปาศักดิ์ พ่อลูกทั้งสองเห็นว่ามีเขตแขวงและกำลังผู้คนมากขึ้น ก็มีใจกำเริบคิดขบถต่อกรุงเทพฯ เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๖๙ เจ้าอนุวงศ์ตั้งให้เจ้าอุปราช (สีถาน) กับเจ้าราชวงศ์เมืองเวียงจันทน์คุมกองทัพยกเข้าตีหัวเมืองรายทางเข้ามาจนถึงเมืองนครราชสีมา

ฝ่ายทางเมืองจำปาศักดิ์ เจ้านครจำปาศักดิ์ (โย) ก็เกณฑ์กำลังยกเป็นกองทัพมาตรีเมืองขุขันธ์แตก จับพระยาไกรภักดีศรีนครลำดวน (บุญจันทร์) เจ้าเมืองขุขันธ์กับพระภักดีภูธรสงครามปลัด (มานะ) พระแก้วมนตรียกกระบัตร์ (เทศ) กับกรมการได้ฆ่าเสีย ส่วนเมืองสุรินทร์ เมืองสังฆะ ได้มีการป้องกันรักษาเมืองอย่างเข้มแข็งทั้งกลางวันและกลางคืน และได้เกณฑ์กำลังไพร่พลไปสมทบกับกองทัพหลวงจนเสร็จสงคราม

พ.ศ. ๒๓๗๒ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระสุรินทรภักดีศรีไผทสมันต์ (สุน) เจ้าเมืองสุรินทร์เป็นพระยาสุรินทรภักดีศรีไผทสมันต์

พ.ศ. ๒๓๗๒ ครั้งนั้นหัวเมืองทางฝ่ายตะวันออกยังไม่เรียบร้อยดี จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา ครั้งที่ เป็นเจ้าพระยาราชสุภาวดี ออกไปจัดตั้งราชการทำสามะโนครวั และตั้งกองสักอยู่ ณ กุดไผท (ซึ่งเป็นท้องที่อำเภอศีขรภูมิปัจจุบันนี้)

ในปี พ.ศ. ๒๓๗๔ พระยาสุรินทรภักดีศรีไผทสมันต์ (สุน) เจ้าเมืองสุรินทร์ถึงแก่กรรม

๗. สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๓๙๕ - พ.ศ. ๒๔๑๑)

พ.ศ. ๒๓๙๕ ได้โปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระพิไชยราชวงษา (ม่วง) ผู้ช่วยเป็นพระสุรินทรภักดีศรีไผทสมันต์ เจ้าเมืองสุรินทร์สืบต่อมา (พระพิไชยราชวงษา (ม่วง) เป็นบุตรของพระยาสุรินทรภักดี (สุน))

พ.ศ. ๒๔๑๑ ได้โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนตำแหน่งพระสุรินทรภักดีศรีไผทสมันต์ (ม่วง) เป็นพระยาสุรินทรภักดีศรีไผทสมันต์ ให้หลวงนรินทรราชวงศา (นาก) บุตรพระยาสุรินทรฯ (สุน) เป็นพระไชยณรงค์ภักดี (ปลัด) ให้พระมหาดไทย (จันทร์) บุตรนายสอน หลานพระยาสุรินทรฯ (สุน) เป็นพระพิชัยนครบวรภูมิ (ยกกระบัตร์) รักษาราชการเมืองสุรินทร์

๘. สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๑ - พ.ศ. ๒๔๕๓)

พ.ศ. ๒๔๑๒ พระยาสังฆะบุรีศรีนครอัจจะเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท กราบบังคมทูลพระกรุณาขอตั้งบ้านกุดไผทหรือजारพัตเป็นเมือง ขอหลวงไชยสุริยง (คำมี) บุตรหลวงไชยสุริยวงค์ (หมื่น) กองนอกเป็นเจ้าเมือง ตำแหน่งปลัดและยกกระบัตร์เมืองสังฆะว่าง ขอพระสุนทรพิทักษ์ บุตรพระปลัดคนเก่าเป็นปลัด ขอหลวงศรีสุราช ผู้หลานเป็น ยกกระบัตร์เมืองสังฆะ

ครั้น ณ วันอังคาร ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๗ ในปีมะเส็งนั้น (พ.ศ. ๒๔๑๒) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีตราพระราชสีห์ตั้งบ้านกุดไผท หรือบ้านजारพัต เป็นเมืองศีขรภูมิพิไสย ตั้งให้หลวงไชยสุริยงกองนอกเป็นพระศีขรภูมานุรักษ์เจ้าเมืองขึ้นเมืองสังฆะ

ฝ่ายทางเมืองสุรินทร์ พระยาสุรินทรฯ เห็นว่าพระยาสังฆะฯ ได้ขอบ้านกุดไผทเป็นเมืองศีขรภูมิแล้ว ก็เกรงว่าพระยาสังฆะฯ จะเอาบ้านลำดวนเป็นเขตแขวงด้วย จึงได้มีใบบอกขอตั้งบ้านลำดวนเป็นเมือง ขอให้พระไชยณรงค์ภักดี (นาก) ปลัดเมืองสุรินทร์ เป็นเจ้าเมือง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านลำดวนขึ้นเป็นเมืองนามว่า เมืองสุรพิหนนิคม ให้พระปลัด (นาก) เป็นพระสุรพิหนนิคมานุรักษ์ เจ้าเมืองสุรพิหนนิคมขึ้นเมืองสุรินทร์มาแต่นั้น

พ.ศ. ๒๔๑๕ ฝ่ายพระยาสังฆะฯ ได้มีใบบอกขอตั้งบ้านลำพุกเป็นเมือง ขอพระมหาดไทย เมืองสังฆะเป็นเจ้าเมือง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านลำพุกขึ้นเป็นเมืองกันทรารมย์ ตั้งให้พระมหาดไทย เป็นพระกันทรานุรักษ์ เจ้าเมืองกันทรารมย์ ขึ้นกับเมืองสังฆะ

พ.ศ. ๒๔๑๖ ทางเมืองสุรินทนิคม พระสุรินทนิคมานุรักษ์ เจ้าเมืองก็ถึงแก่กรรมในปีนั้น พระยาสุรินทรฯ (ม่วง) เห็นว่า หลวงพิทักษ์สุนทร บุตรพระปลัดกรมการเมืองสังฆะ ซึ่งสมัครมาอยู่เมือง สุรินทนิคมเป็นผู้มีหลักฐานมั่นคงดี จึงได้ให้หลวงพิทักษ์สุนทรรับราชการตำแหน่งเจ้าเมืองสุรินทนิคม หลวงพิทักษ์สุนทรรับราชการตำแหน่งเจ้าเมืองสุรินทนิคมได้สามปีก็ถึงแก่กรรม แต่นั้นมาเจ้าเมืองสุรินทนิคมว่างตลอดมา

พ.ศ. ๒๔๒๔ ฝ่ายทางเมืองจกัล ตั้งแต่โปรดเกล้าฯ ให้หลวงสัสดี (สิน) เป็นพระวิไชยเจ้าเมืองจกัลแล้ว พระวิไชยรับราชการได้ ๗ ปีก็ถึงแก่กรรม ครั้นมาปีนี้ เจ้าเมืองสังฆะจึงได้ให้พระสุนทรนุรักษ์ผู้หลานนำใบบอกไปกรุงเทพฯ ขอให้พระสุนทรนุรักษ์เป็นพระพิชชลสินธุ์อินทรณมิตร

ทางเมืองสุรินทร์ พระยาสุรินทรฯ ได้มีใบบอกกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ตำแหน่งยกกระบัตรเมืองสุรินทร์ว่าง ขอพระมหาดไทยเป็นพระพิไชยนครบวรุณี ยกกระบัตรเมืองสุรินทร์

พ.ศ. ๒๔๒๕ ระหว่างปีนี้ คนทางเมืองสุรินทร์ได้อพยพครอบครัวเป็นอันมากข้ามไปตั้งอยู่ปากลำน้ำมูลข้างเหนือ มีบ้านทัพค่าย เป็นต้น พระยาสุรินทรฯ จึงได้มีใบบอกขอตั้งบ้านทัพค่ายเป็นเมือง ขอพระวิเศษราชา (ทองอิน) เป็นเจ้าเมือง วันอังคารขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๘ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านทัพค่ายเป็นเมืองชุมพลบุรี ให้พระวิเศษราชา (นัยหนึ่งว่า หลวงราชวรินทร์) (ทองอิน) เป็นพระฤทธิธณยุทธ เจ้าเมือง และโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวเพชรเป็นที่ปลัดให้ท้าวกลิ่นเป็นที่ยกกระบัตร ทั้งสองคนนี้เป็นพี่ชายพระฤทธิธณยุทธ (ทองอิน) และท้าวนุด บุตรพระฤทธิธณยุทธ (ทองอิน) เป็นผู้ช่วยเมืองชุมพลบุรี พร้อมกันนั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งนายปรางค์ บุตรพระยาสุรินทรฯ (ม่วง) คนหนึ่งเป็นพระสุรินทนิคมานุรักษ์เป็นเจ้าเมืองสุรินทนิคมแทนคนเก่าที่ถึงแก่กรรมและตำแหน่งเจ้าเมืองยังว่าง

พ.ศ. ๒๔๒๙ พระยามหาอำมาตย์ (หรั่ง) ข้าหลวงใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์ได้เชิญประชุมเจ้าเมืองภาคอีสานขึ้น ณ เมืองอุบล เพื่อสำรวจชายฉกรรจ์และแก้ไขระเบียบการจัดเก็บภาษีอากรในระหว่างการประชุมข้าราชการอยู่นั้น ได้รับรายงานว่าทัพฮ่อเข้าโจมตีเมืองเวียงจันทน์แตก การประชุมต้องยุติลง พระยามหาอำมาตย์ (หรั่ง) ต้องรีบระดมกำลังขึ้นไปยังเมืองหนองคายโดยด่วนเพื่อสมทบกับกองทัพเมืองนครราชสีมา ส่วนกองทัพจากกรุงเทพฯ นั้นโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเชอกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมเป็นแม่ทัพใหญ่ยกไปสมทบที่เมืองหนองคายซึ่งเป็นจุดชุมพล สำหรับพระยาสุรินทรภักดีศรีไผทสมันต์ (ม่วง) เจ้าเมืองสุรินทร์ ได้มีคำสั่งให้ช่วยราชการอยู่ที่เมืองอุบล เพราะเจ้าเมืองและกรมการเมืองชั้นผู้ใหญ่ต้องไปราชการทัพในครั้งนั้นด้วย พระยาสุรินทรภักดีศรีไผทสมันต์ (ม่วง) ช่วยราชการอยู่ที่เมืองอุบลอยู่ ๒ ปี จึงได้กลับเมืองสุรินทร์

เมื่อพระยาสุรินทรภักดีศรีไผทสมันต์ (ม่วง) ย่างเข้าวัยชราภาพแล้ว ไม่อาจจะปฏิบัติหน้าที่ราชการได้เต็มที จึงได้มอบให้นายเยียบ (บุตรชาย) ช่วยราชการเป็นการภายใน

พ.ศ. ๒๔๓๒ พระยามหาอำมาตย์ (หรุ่น) ข้าหลวงใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์ ซึ่งมีอำนาจเต็ม ในภาคอีสานทั้งหมด ได้แต่งตั้งไปประทวนให้ นายเยียบ เป็นพระยาสุรินทรภักดีศรีไผทสมันต์ รักษา ราชการในตำแหน่งเจ้าเมืองสุรินทร์ต่อไป แต่อยู่ได้เพียง ๒ ปี ถึง พ.ศ. ๒๔๓๓ ก็ถึงแก่กรรม พระยา สุรินทรภักดีศรีไผทสมันต์ (ม่วง) จึงต้องกลับมาเป็นเจ้าเมืองอีกครั้งหนึ่ง แต่ก็ถึงแก่กรรมในปีเดียวกัน นั้นเอง

พ.ศ. ๒๔๓๔ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นข้าหลวงใหญ่ พร้อมด้วยข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนออกไปตั้งอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ กอง หนึ่งให้เรียกว่า ข้าหลวงหัวเมืองลาวกาว

ให้เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองเชียงแตง เมืองแสนปาง เมืองสีทันดร เมืองสาละวัน เมืองอัตปือ เมืองคำทองใหญ่ เมืองสุรินทร์ เมืองสังฆะ เมืองขุขันธ์ เมืองเดชอุดม เมืองศรีสะเกษ เมืองอุบล เมือง ยโสธร เมืองเขมราฐ เมืองกมลาไสย เมืองสุวรรณภูมิ เมืองกาฬสินธุ์ เมืองภูแล่นช้าง เมืองร้อยเอ็ด เมืองมหาสารคาม เมืองใหญ่ ๒๑ เมือง เมืองขึ้น ๔๓ เมือง อยู่ในบังคับบัญชาข้าหลวงเมืองลาวกาว

พ.ศ. ๒๔๓๕ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงใหญ่ ซึ่งย้ายมาแทนพระมหาอำมาตย์ (หรุ่น) ได้ทรงแต่งตั้งให้พระไชยณรงค์ภักดี (บุญนาค) น้องชายพระยาสุรินทรภักดีศรีไผทสมันต์ (ม่วง) ดำรง ตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองสุรินทร์ (เปลี่ยนจากเจ้าเมืองเป็นผู้ว่าราชการเมือง)

ในสมัยที่พระไชยณรงค์ภักดี (บุญนาค) ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองสุรินทร์นี้เป็นยุคที่ บ้านเมืองกำลังปรับปรุงระบบบริหารใหม่ ข้าหลวงใหญ่ผู้สำเร็จราชการต่างพระองค์มณฑลอีสานได้ทรง วางระเบียบให้มีข้าราชการจากส่วนกลางมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการทุกหัวเมือง สำหรับ เมืองสุรินทร์ หลวงชนสารสุทธารักษ์ (หว่าง) เป็นข้าหลวงกำกับราชการ มีอำนาจเด็ดขาดทัดเทียมผู้ว่า ราชการเมือง

พ.ศ. ๒๔๓๖ ฝรั่งเศสได้ยกทัพขึ้นทางเมืองเชียงแตง เมืองสีทันดร และเมืองสมโบก ซึ่งเป็น ราชอาณาจักรของไทย พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ในฐานะผู้สำเร็จราชการข้าหลวง ใหญ่มณฑลอีสานได้รับหน้าที่ผู้อำนวยการป้องกันราชอาณาจักร ให้เกณฑ์กำลังหัวเมืองสุรินทร์ ศรีสะเก ษะ เมืองขุขันธ์ เมืองมหาสารคาม และเมืองร้อยเอ็ด เมืองละ ๘๐๐ เมืองสุวรรณภูมิ และเมืองยโสธร เมืองละ ๕๐๐ ฝึกการรบแล้วส่งกำลังรบเหล่านี้เข้าตริ่งการรุกรานของฝรั่งเศสทุกจุด สถานการณ์ สงครามสงบลงในเดือนตุลาคม ๒๔๓๖ ต่างฝ่ายต่างถอนกำลังรบ กำลังรบของเมืองสุรินทร์จึงได้กลับคืน บ้านเมือง อาจกล่าวได้ว่านับแต่ได้สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อเกิดศึกสงครามจากข้าศึกนอก ราชอาณาจักร ชาวสุรินทร์จะมีบทบาทในการป้องกันบ้านเมืองด้วยเสมอ

กรณีพิพาทกับฝรั่งเศสสงบลงไม่นานนัก ในปีเดียวกันนี้ พระไชยณรงค์ (บุญนาค) ผบ.ว่า ราชการเมืองสุรินทร์ได้ถึงแก่อนิจกรรม โดยที่ยังมิได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นที่พระยาสุรินทร ภักดีศรีไผทสมันต์ตามตำแหน่งในช่วงระยะนี้ เสด็จในกรมฯ ผู้สำเร็จราชการมณฑลอีสาน ได้ส่งย้าย หลวงชนสารสุทธารักษ์ (หว่าง) และแต่งตั้งหลวงสิทธิเดชสมุทรพันธ์ (ล้อม) มาดำรงตำแหน่งข้าหลวง กำกับราชการเมืองสุรินทร์แทน และในปีเดียวกันนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรง พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สืบเปลี่ยนข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลอีสาน โดยให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรม

หลวงสรพลสิทธิประสงค์ มาดำรงตำแหน่งแทนพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ในวาระที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เดินทางกลับกรุงเทพฯ ผ่านเมืองสุรินทร์ ได้ทรงแต่งตั้งพระพิชยนครบวรวิจิตร (จรัญ) บุตรนายสอน ซึ่งเป็นบุตรพระยาสุรินทรฯ (ดี) เป็นผู้รั้งตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองสุรินทร์ และเมื่อเสด็จถึงกรุงเทพฯ แล้ว จึงได้กราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาตพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระพิชยนครบวรวิจิตร (จรัญ) เป็นพระยาสุรินทรภักดีศรีไพทสมันต์ ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองสุรินทร์สืบต่อมา

ระหว่างนี้ ได้มีการโยกย้ายสับเปลี่ยนตัวข้าหลวงกำกับราชการโดยลำดับ กล่าวคือ หลวงสิทธิเดชสมุทรจันทร์ (ล้อม) มาประจำอยู่ประมาณ ๑ ปี ก็ย้ายไปอยู่จังหวัดศรีสะเกษ สับเปลี่ยนกับจมีนวิไชยยุทธเดชาคณี (อ้อม) จมีนวิไชยยุทธเดชาคณี ดำรงตำแหน่งประมาณ ๑ ปี ก็ย้ายไปโดยมีหลวงวิจิตชลหาญมาดำรงตำแหน่งแทน ช่วงระยะเวลาอันสั้น กรมหลวงสรพลสิทธิประสงค์ก็ได้ย้ายหลวงสาทรสรพรภิกขมาดำรงตำแหน่งแทนในประมาณปี พ.ศ. ๒๔๓๘

พระยาสุรินทรภักดีศรีไพทสมันต์ (จรัญ) ถึงแก่กรรมในปีจุลศักราช ๑๒๕๗ หรือ ร.ศ. ๑๑๔ ตรงกับปี พ.ศ. ๒๔๓๘ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงสรพลสิทธิประสงค์ โปรดให้พระพิไชยณรงค์ภักดี (บุญจันทร์) สันนิษฐานว่าเป็นบุตรของนายพรหม (นายพรหมเป็นบุตรของพระยาสุรินทรภักดีศรีไพทสมันต์ (มี) เจ้าเมืองสุรินทร์ ลำดับที่ ๓) เป็นผู้รั้งตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองสุรินทร์สืบต่อมา พระพิไชยณรงค์ภักดี (บุญจันทร์) ถึงแก่กรรมเมื่อ ร.ศ. ๑๒๖ หรือ พ.ศ. ๒๔๕๐ และเมื่อถึงแก่กรรมแล้วจึงได้รับสัญญาบัตรแต่งตั้งให้เป็นที่พระสุรินทรภักดีศรีไพทสมันต์

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงสรพลสิทธิประสงค์ ข้าหลวงใหญ่มณฑลอีสาน จึงโปรดให้หลวงประเสริฐสุรินทรบาล (ตุ่มทอง) ซึ่งเป็นบุตรของพระพิไชยณรงค์ภักดี (บุญนาถ) ผู้ว่าราชการเมืองสุรินทร์คนที่ ๘ เป็นผู้รั้งตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองสุรินทร์แทน แต่ดำรงตำแหน่งได้เพียง ๑ ปี ก็ถึงแก่อนิจกรรมในปี พ.ศ. ๒๔๕๑ และในต้นปี พ.ศ. ๒๔๕๑ นี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงสรพลสิทธิประสงค์ไปรับราชการในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง เป็นช่วงเวลาที่ได้มีการปรับปรุงระบบบริหารราชการแผ่นดินในราชการบริหารส่วนภูมิภาค (เข้าสู่แบบเทศาภิบาล) ส่วนกลางได้เริ่มแต่งตั้งข้าราชการฝ่ายปกครองมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงประจำจังหวัดบ้าง หรือผู้ว่าราชการจังหวัดบ้าง บุคคลแรกที่ได้รับการแต่งตั้งมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงประจำจังหวัดสุรินทร์ในปี พ.ศ. ๒๔๕๑ คือ พระครูศรีบุรีรักษ์ (สุข สุมานนท์)

นับแต่ได้มีพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเมืองสุรินทร์ มีเจ้าเมืองหรือผู้ว่าราชการเมืองปกครองสืบเชื้อสายต่อมา ได้มีเจ้าเมืองหรือผู้ว่าราชการเมืองปกครองโดยลำดับ ดังนี้

๑. พระยาสุรินทรภักดีศรีณรงค์จางวาง (ปุม)	พ.ศ. ๒๓๐๓ - ๒๓๓๗
๒. พระยาสุรินทรภักดีศรีไพทสมันต์ (ดี)	พ.ศ. ๒๓๓๗ - ๒๓๕๑
๓. พระสุรินทรภักดีศรีไพทสมันต์ (มี)	พ.ศ. ๒๓๕๑ - ๒๓๕๔
๔. พระยาสุรินทรภักดีศรีไพทสมันต์ (สุน)	พ.ศ. ๒๓๕๔ - ๒๓๙๔
๕. พระยาสุรินทรภักดีศรีไพทสมันต์ (ม่วง)	พ.ศ. ๒๓๙๕ - ๒๔๓๒
๖. พระยาสุรินทรภักดีศรีไพทสมันต์ (เยียบ)	พ.ศ. ๒๔๓๒ - ๒๔๓๓

๗. พระยาสุรินทรภักดีศรีไผทสมันต์ (ม่วง)	พ.ศ. ๒๔๓๓ - ๒๔๓๔
๘. พระไชยณรงค์ภักดี (บุญนาค)	พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๓๖
๙. พระยาสุรินทรภักดีศรีไผทสมันต์ (จรัญ)	พ.ศ. ๒๔๓๖ - ๒๔๓๘
๑๐. พระสุรินทรภักดีศรีไผทสมันต์ (บุญจันทร์)	พ.ศ. ๒๔๓๘ - ๒๔๕๐
๑๑. พระประเสริฐสุรินทรบาล (ต๋มทอง)	พ.ศ. ๒๔๕๐ - ๒๔๕๑

รายนามข้าหลวงกำกับราชการ

๑. หลวงชนสารสุทธารักษ์ (หว่าง)	พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๓๖
๒. หลวงสิทธิเดชสมุทรพันธ์ (ล้อม)	พ.ศ. ๒๔๓๖ - ๒๔๓๗
๓. จมื่นวิไชยยุทธเดชาคณี (อิม)	พ.ศ. ๒๔๓๗ - ๒๔๓๘
๔. หลวงวิชิตชลหาญ	พ.ศ. ๒๔๓๘ - ๒๔๓๘
๕. หลวงสาทรสรรพกิจ (อุ๊ต)	พ.ศ. ๒๔๓๘ - ๒๔๕๐

รายนามข้าหลวงและผู้ว่าราชการจังหวัด

๑. พระกรุงศรีบุรีรักษ์ (สุข สุमानนท์)	พ.ศ. ๒๔๕๑ - ๒๔๕๓
๒. หลวงวิชิตสรไกร (ชำ ฌ ป้อมเพชร)	พ.ศ. ๒๔๕๓ - ๒๔๕๔
๓. พระอนันตราษฎกุล (สว่าง พุกฉานนท์)	พ.ศ. ๒๔๕๔ - ๒๔๕๗
๔. หลวงประสงค์สุขการี (เทียบ สุวรรณิน)	พ.ศ. ๒๔๕๗ - ๒๔๖๑
๕. พระยาสำเร็จนฤปกการ (อนงค์ พยัคฆ์พันธ์)	พ.ศ. ๒๔๖๑ - ๒๔๖๕
๖. พระนิกรจำนงค์ (จิตร ไกรฤกษ์)	พ.ศ. ๒๔๖๕ - ๒๔๖๙
๗. พระยาเสนาหุชิต (จร ศกุนตะลักษณะ)	พ.ศ. ๒๔๖๙ - ๒๔๗๐
๘. พระยาปทุมเทพภักดี (ธน ฌ สงขลา)	พ.ศ. ๒๔๗๐ - ๒๔๗๑
๙. พระยาสุริยาราชวรภัย (ศิริ วิเศษโกสิน)	พ.ศ. ๒๔๗๑ - ๒๔๗๖
๑๐. พ.ต.อ.พระยาขจรธรณี (ปลั่ง โสภารักษ์)	พ.ศ. ๒๔๗๖ - ๒๔๗๗
๑๑. พระศรีพิชัยบริบาล (สวัสดิ์ ปัทมดิลก)	พ.ศ. ๒๔๗๗ - ๒๔๘๑
๑๒. หลวงนครคณูปถัมภ์ (หยวก ไพโรจน์)	พ.ศ. ๒๔๘๑ - ๒๔๘๔
๑๓. นายโถม จงศิริ	พ.ศ. ๒๔๘๔ - ๒๔๘๙
๑๔. ขุนไมตรีประชาธิรักษ์ (ไมตรี ไมตรีประชาธิรักษ์)	พ.ศ. ๒๔๘๙ - ๒๔๙๐
๑๕. ขุนพำนักนิคมคาม (สนธิ พำนักนิคมคาม)	พ.ศ. ๒๔๙๐ - ๒๔๙๒
๑๖. นายทำนุก รัตนดิลก ฌ ภูเก็ต	พ.ศ. ๒๔๙๓ - ๒๔๙๖
๑๗. นายเลื่อน ไชแสง	พ.ศ. ๒๔๙๖ - ๒๔๙๘
๑๘. พ.ต.อ.นิรันดร ชัยนาม	พ.ศ. ๒๔๙๘ - ๒๕๐๐
๑๙. นายมานิต ปุณพวรรค์	พ.ศ. ๒๕๐๐ - ๒๕๐๑
๒๐. หลวงปวิรรตวรวิจิตร (จันทร์ เจริญชัย ปวิรรตวร)	พ.ศ. ๒๕๐๑ - ๒๕๐๕
๒๑. นายคำรน สังขกร	พ.ศ. ๒๕๐๕ - ๒๕๑๐
๒๒. พล.ต.ต.วิเชียร สีมันตร	พ.ศ. ๒๕๑๐ - ๒๕๑๓

๒๓. นายสงัด รักษ์เจริญ	พ.ศ. ๒๕๑๓ - ๒๕๑๔
๒๔. นายฉลอง วัชรการ	พ.ศ. ๒๕๑๔ - ๒๕๑๕
๒๕. นายสงวน สาริตานนท์	พ.ศ. ๒๕๑๕ - ๒๕๑๗
๒๖. นายสุธี โอบอ้อม	พ.ศ. ๒๕๑๗- ๒๕๑๙
๒๗. นายฉลอง กัลยาณมิตร	พ.ศ. ๒๕๑๙- ๒๕๒๓
๒๘. นายเสนอ มูลศาสตร์	พ.ศ. ๒๕๒๓- ปัจจุบัน

การจัดรูปการปกครองเมืองตามระบอบมณฑลเทศาภิบาล

หลังจากจัดหน่วยราชการบริหารส่วนกลาง โดยมีกระทรวงมหาดไทย ในฐานะเป็นส่วนราชการที่เป็นศูนย์กลางอำนาจการปกครองประเทศ และควบคุมหัวเมืองทั่วประเทศแล้ว การจัดระเบียบการปกครองต่อมาก็มีการจัดตั้งหน่วยราชการบริหารส่วนภูมิภาค ซึ่งมีสภาพและฐานะเป็นตัวแทนหรือหน่วยงานประจำท้องที่ของกระทรวงมหาดไทยขึ้น อันได้แก่ การจัดรูปการปกครองแบบเทศาภิบาล ซึ่งถือว่าเป็นระบบการปกครองอันสำคัญยิ่งที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนำมาใช้ปรับปรุงระเบียบบริหารราชการแผ่นดินส่วนภูมิภาคในสมัยนั้น การปกครองแบบเทศาภิบาลเป็นระบบการปกครองส่วนภูมิภาคชนิดหนึ่งที่รัฐบาลกลางจัดส่งข้าราชการจากส่วนกลางออกไปบริหารราชการในท้องที่ต่างๆ ระบบการปกครองแบบเทศาภิบาลเป็นระบบการปกครองที่รวมอำนาจเข้ามาไว้ในส่วนกลางอย่างมีระเบียบเรียบร้อยและเปลี่ยนระบบการปกครอง จากประเพณีปกครองดั้งเดิมของไทย คือ ระบบกินเมืองให้หมดไป

การปกครองหัวเมืองก่อนวันที่ ๑ เมษายน ๒๔๓๕ นั้น อำนาจปกครองบังคับบัญชาที่มีความหมายแตกต่างกันออกไปตามความใกล้เคียงของท้องถิ่นหัวเมืองหรือประเทศราช ยิ่งไกลไปจากกรุงเทพฯ เท่าใด ก็ยิ่งมีอิสระในการปกครองตนเองมากขึ้นเท่านั้น ทั้งนี้เนื่องจากทางคมนาคมไปมาหาสู่ลำบาก หัวเมืองที่รัฐบาลปกครองบังคับบัญชาได้โดยตรงก็มีแต่หัวเมืองจัตวาใกล้ๆ ส่วนหัวเมืองอื่นๆ มีเจ้าเมืองเป็นผู้ปกครองแบบกินเมืองและมีอำนาจอย่างกว้างขวาง ในสมัยที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระองค์ได้จัดให้มีอำนาจการปกครองเข้ามารวมอยู่ยังจุดเดียวกัน โดยการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้น มีข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้ปกครองบังคับบัญชาหัวเมืองทั้งปวง ซึ่งหมายความว่ารัฐบาลมิให้การบังคับบัญชาหัวเมืองไปอยู่ที่เจ้าเมือง ระบบการปกครองแบบเทศาภิบาลเริ่มจัดตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๗ จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ จึงสำเร็จและเพื่อความเข้าใจเรื่องนี้เสียก่อนในเบื้องต้น จึงจะขอแนะนำคำจำกัดความของ “การเทศาภิบาล” ซึ่งพระยาราชนานา (สิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา) อดีตปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทยตีพิมพ์ไว้ ซึ่งมีความว่า

“การเทศาภิบาล” คือ การปกครองโดยลักษณะที่จัดให้มีหน่วยบริหารราชการ อันประกอบด้วยตำแหน่งข้าราชการต่างพระเนตรพระกรรณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเป็นทีไว้วางใจของรัฐบาลของพระองค์รับแบ่งภาระของรัฐบาลกลาง ซึ่งประจำแต่เฉพาะในราชธานีนั้นออกไปดำเนินงานในส่วนภูมิภาค อันเป็นที่ใกล้ชิดติดต่ออาณาประชาราษฎร์ เพื่อให้ได้รับความร่มเย็นเป็นสุขและความเจริญทั่วถึงกัน โดยมีระเบียบแบบแผนอันเป็นคุณประโยชน์แก่ราชอาณาจักรด้วย ฯลฯ จึงได้แบ่งส่วนการปกครองโดยขนาดลดหลั่นกันเป็นขั้นอันดับดับนี้คือ ส่วนใหญ่เป็นมณฑล รองถัดลงไปเป็นเมือง

คือจังหวัด รองไปอีกเป็นอำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน จัดแบ่งหน้าที่ราชการเป็นส่วนสัดแผนงานให้ สอดคล้องกับทำนองการของกระทรวงทบวงกรมในราชธานี และจัดสรรข้าราชการที่มีความรู้สติปัญญา ความประพฤติดี ให้ไปประจำทำงานตามตำแหน่งหน้าที่มิให้มีการก้าวก่ายสับสนกันดังที่เป็นมาแต่ก่อน เพื่อนำมาซึ่งความเจริญเรียบร้อย รวดเร็ว แก่ราชการและธุรกิจของประชาชนซึ่งต้องอาศัยทางราชการ เป็นที่พึ่งด้วย”

จากคำจำกัดความดังกล่าวข้างต้น ควรทำความเข้าใจบางประการเกี่ยวกับการจัดระเบียบ การปกครองแบบเทศาภิบาล ดังนี้

การเทศาภิบาลนั้น หมายความว่า เป็น “ระบบ” การปกครองอาณาเขตชนิดหนึ่งซึ่ง เรียกว่า “การปกครองส่วนภูมิภาค” ส่วน “มณฑลเทศาภิบาล” นั้น คือส่วนหนึ่งของการปกครองชนิดนี้ และยังหมายความว่า ระบบเทศาภิบาลเป็นระบบที่รัฐบาลกลางจัดส่งข้าราชการส่วนกลางไปบริหาร ราชการในท้องที่ต่างๆ แทนส่วนภูมิภาคจะจัดปกครองกันเองเช่นที่เคยปฏิบัติมาแต่เดิมอันเป็นระบบกิน เมือง ระบบการปกครองแบบเทศาภิบาลจึงเป็นระบบการปกครองซึ่งรวมอำนาจเข้ามาไว้ในส่วนกลาง และวิตรอนอำนาจของเจ้าเมืองตามระบบกินเมืองลงอย่างสิ้นเชิง

นอกจากนี้ มีข้อที่ควรทำความเข้าใจอีกประการหนึ่ง คือ ก่อนการจัดระเบียบการปกครอง แบบเทศาภิบาลนั้น ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ก่อนปฏิรูปการปกครองก็มีการรวมหัวเมืองเข้าเป็นมณฑล เหมือนกัน แต่มณฑลสมัยนั้นหาใช่มณฑลเทศาภิบาลไม่ ดังจะอธิบายโดยย่อดังนี้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราช ทรงพระราชดำริจะจัดการปกครองพระราชอาณาเขตให้ มั่นคงและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

ทรงเห็นว่าหัวเมืองอันมีมาแต่เดิมแยกกันขึ้นอยู่ใน กระทรวงมหาดไทยบ้าง กระทรวงกลาโหมบ้าง และกรมเจ้าท่าบ้าง การบังคับบัญชาหัวเมืองในสมัยนั้น แยกกันอยู่ถึง ๓ แห่ง ยากที่จะจัดระเบียบปกครองให้เป็นระเบียบเรียบร้อยเหมือนกันได้ทั่ว ราชอาณาจักร

ทรงพระราชดำริว่าควรจะรวมการบังคับบัญชาหัวเมืองทั้งปวงให้ขึ้นอยู่ใน กระทรวงมหาดไทยกระทรวงเดียว จึงได้มีพระบรมราชโองการแบ่งหน้าที่ระหว่างกระทรวงมหาดไทย กับกระทรวงกลาโหมเสียใหม่เมื่อวันที่ ๒๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๕ เมื่อได้มอบหมายให้ กระทรวงมหาดไทยปกครองหัวเมืองทั้งปวงแล้ว จึงได้รวบรวมหัวเมืองเข้าเป็นมณฑล มีข้าหลวงใหญ่ เป็นผู้ปกครอง การจัดตั้งมณฑลในครั้งนั้นมีอยู่ทั้งสิ้น ๖ มณฑล คือ มณฑลลาวเฉียงหรือมณฑลพายัพ มณฑลลาวพวนหรือมณฑลอุดร มณฑลลาวกาวหรือมณฑลอีสาน มณฑลเขมรหรือมณฑลบูรพา และ มณฑลนครราชสีมา ส่วนหัวเมืองทางฝั่งทะเลตะวันตกกบฏชุกชีอยู่ที่เมืองภูเก็ต

การจัดรวบรวมหัวเมืองเข้าเป็น ๖ มณฑลดังกล่าวนี้ ยังมีได้มีฐานะเหมือนมณฑลเทศาภิบาล การจัดระบบการปกครองมณฑลเทศาภิบาลได้เริ่มอย่างแท้จริงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ เป็นต้น มา และก็ได้ดำเนินการจัดตั้งพร้อมกันทีเดียวทั่วราชอาณาจักร แต่ได้จัดตั้งเป็นลำดับ ดังนี้

พ.ศ. ๒๔๓๗ เป็นปีแรกที่ได้วางแผนงานจัดระเบียบการบริหารมณฑลแบบใหม่เสร็จ กระทรวงมหาดไทยได้จัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้น ๓ มณฑล คือ มณฑลพิษณุโลก มณฑลปราจีนบุรี มณฑลนครราชสีมา ซึ่งเปลี่ยนแปลงจากสภาพมณฑลแบบเก่ามาเป็นแบบใหม่ และในตอนปลายนี้ เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้โอนหัวเมืองทั้งปวงซึ่งเคยขึ้นอยู่ในกระทรวงกลาโหมและกระทรวงการต่างประเทศมา

ขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทยกระทรวงเดียวแล้ว จึงได้รวมหัวเมืองจัดเป็นมณฑลราชบุรีขึ้นอีกมณฑลหนึ่ง

พ.ศ. ๒๔๓๘ ได้รวมหัวเมืองจัดเป็นมณฑลเทศาภิบาลขึ้นอีก ๓ มณฑล คือ มณฑลนครชัยศรี มณฑลนครสวรรค์ และมณฑลกรุงเก่า และได้แก้ไขระเบียบการจัดมณฑลฝ่ายทะเลตะวันตก คือ ตั้งเป็นมณฑลภูเก็ตให้เข้ารูปลักษณะของมณฑลเทศาภิบาลอีกมณฑลหนึ่ง

พ.ศ. ๒๔๓๙ ได้รวมหัวเมืองมณฑลเทศาภิบาลขึ้นอีก ๒ มณฑล คือ มณฑลนครศรีธรรมราช และมณฑลชุมพร

พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้รวมหัวเมืองมลายูตะวันออกเป็นมณฑลไทรบุรี และในปีเดียวกันนั้นเอง ได้ตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นอีกมณฑลหนึ่ง

พ.ศ. ๒๔๔๓ ได้เปลี่ยนแปลงสภาพของมณฑลเก่าๆ ที่เหลืออยู่อีก ๓ มณฑล คือ มณฑลพายัพ มณฑลอุดร และมณฑลอิสาน ให้เป็นมณฑลเทศาภิบาล

พ.ศ. ๒๔๔๗ ยุบมณฑลเพชรบูรณ์เพราะเห็นว่ามีแต่จะสิ้นเปลืองค่าใช้จ่าย

พ.ศ. ๒๔๔๙ จัดตั้งมณฑลปัตตานี และมณฑลจันทบุรี มีเมืองจันทบุรี ระยอง และตราด

พ.ศ. ๒๔๕๐ ตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง

พ.ศ. ๒๔๕๑ จำนวนมณฑลลดลง เพราะไทยต้องยอมยกมณฑลไทรบุรีให้แก่อังกฤษเพื่อแลกเปลี่ยนกับการแก้ไขสัญญาค้าขาย และเพื่อจะกู้ยืมเงินอังกฤษมาสร้างทางรถไฟสายใต้

พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้แยกมณฑลอิสานออกเป็น ๒ มณฑล มีชื่อใหม่ว่า มณฑลอุบล และมณฑลร้อยเอ็ด

พ.ศ. ๒๔๕๘ จัดตั้งมณฑลมหาสารบุรีขึ้น โดยแยกออกจากมณฑลพายัพ

การจัดรูปการปกครองในสมัยปัจจุบัน

การปรับปรุงระเบียบการปกครองหัวเมือง เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศมาเป็นระบอบประชาธิปไตยนั้น ปรากฏตามพระราชบัญญัติระเบียบบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. ๒๔๗๖ จัดระเบียบราชการบริหารส่วนภูมิภาคออกเป็นจังหวัดและอำเภอ จังหวัดมีฐานะเป็นหน่วยบริหารราชการแผ่นดิน มีข้าหลวงประจำจังหวัด และกรมการจังหวัดเป็นผู้บริหารเมื่อก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง นอกจากจะแบ่งเขตการปกครองออกเป็นจังหวัดและอำเภอแล้ว ยังแบ่งเขตการปกครองออกเป็นมณฑลอีกด้วย เมื่อได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติระเบียบราชการบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. ๒๔๗๖ จึงได้ยกเลิกมณฑลเสีย เหตุที่ยกเลิกมณฑลน่าจะเนื่องจาก

๑. การคมนาคมสื่อสารสะดวกและรวดเร็วขึ้นกว่าแต่ก่อน สามารถที่จะสั่งการและตรวจตราสอดส่องได้ทั่วถึง

๒. เพื่อประหยัดค่าใช้จ่ายของประเทศให้น้อยลง

๓. เห็นว่าหน่วยมณฑลซ้อนกับหน่วยจังหวัด จังหวัดรายงานกิจการต่อมณฑล มณฑลรายงานต่อกระทรวง เป็นการซ้ำซ้อนโดยไม่จำเป็น

๔. รัฐบาลในสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครองใหม่ๆ มีนโยบายที่จะให้อำนาจแก่ส่วนภูมิภาคยิ่งขึ้นและการที่ยุบมณฑล เพื่อให้จังหวัดมีอำนาจนั่นเอง

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๙๕ รัฐบาลได้ออกพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดินอีกฉบับหนึ่ง ในส่วนที่เกี่ยวกับจังหวัดมีหลักการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ดังนี้

๑. จังหวัดมีฐานะเป็นนิติบุคคล จังหวัดตามพระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบการบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. ๒๔๗๖ งามีฐานะเป็นนิติบุคคลไม่

๒. อำนาจบริหารในจังหวัด ซึ่งแต่เดิมตกอยู่แก่คณะบุคคล ได้แก่ คณะกรรมการจังหวัดนั้นได้เปลี่ยนแปลงมาอยู่กับบุคคลคนเดียว คือ ผู้ว่าราชการจังหวัด

๓. ในฐานะของคณะกรรมการจังหวัด ซึ่งแต่เดิมเป็นผู้มีอำนาจหน้าที่บริหารราชการแผ่นดินในจังหวัด ได้กลายเป็นคณะเจ้าหน้าที่ที่ปรึกษาของผู้ว่าราชการจังหวัด

ต่อมา ได้มีการแก้ไขปรับปรุงกฎหมายว่าด้วยระเบียบบริหารราชการแผ่นดินตามนัยประกาศของคณะปฏิวัติ ฉบับที่ ๒๑๘ ลงวันที่ ๒๙ กันยายน ๒๕๑๕ โดยจัดระเบียบบริหารราชการส่วนภูมิภาคเป็น

๑. จังหวัด

๒. อำเภอ

จังหวัดนั้นให้รวมท้องที่หลายๆ อำเภอขึ้นเป็นจังหวัด มีฐานะเป็นนิติบุคคล การตั้งยุบ และเปลี่ยนแปลงเขตจังหวัดให้ตราเป็นพระราชบัญญัติ และให้มีคณะกรรมการจังหวัดเป็นที่ปรึกษาของผู้ว่าราชการจังหวัดในการบริหารราชการแผ่นดินในจังหวัดนั้น